
УДК 811.161.2'367.2

Сергій Пономаренко (м. Миколаїв)

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ТА МИНУЛОГО ЧАСІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ВИДАННІ АПОСТОЛА 1574 р. ПОРІВНЯНО З МОСКОВСЬКИМ ВИДАННЯМ 1564 р.

Статтю присвячено дослідженню акцентних відмінностей іменників жіночого роду, встановлено тенденції в наголошенні аналізованих слів львівського видання Апостола через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а відображають український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: іменники чоловічого роду, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.

Уперше в українському мовознавстві про акцентні відмінності в стародрукованих книжках та рукописах говорив І. Огієнко у працях «Український наголос на початку XVII-го віку» (1926), «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок» (1925), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту» (1937). Подаючи в цих роботах коментар до українського наголосу, автор супроводжує їх численними порівняннями з матеріалом пам'яток, виданих поза межами України. Але найбільша цінність цих робіт — це той величезний фактичний матеріал, який подає дослідник для вивчення історії українського наголосу. Проблемі вивчення східнослов'янських акцентних систем присвячена робота З. Веселовської «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть)», де констатується факт акцентуації тієї чи тієї частини мови або її словоформи. Велике значення для історичної акцен-

тології української мови та компаративістичної акцентології слов'янських мов мають праці Л. Булаховського та В. Скляренка, а також російських дослідників В. Дібо, В. Колесова, Р. Булатової, А. Залізняка. У цих дослідженнях створено підвалини для вивчення еволюційних тенденцій у розвитку акцентуації повнозначних слів у слов'янських мовах, зокрема в мові українській.

Проте до цього часу мало уваги приділялося саме розбіжностям в акцентуації слів та їх форм у процесі еволюції мови, а їх ґрунтовне й системне вивчення надасть можливість для нових висновків та узагальнень в аспекті вивчення історії українського наголосу. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Предметом дослідження є акцентні відмінності активних дієприкметників теперішнього та минулого часів у львівському (1564 р.) та московському (1574 р.) виданнях Апостола.

Мета роботи — виявити відмінності в наголошенні активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола та встановити, чи ці розбіжності в акцентуації відображають тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає проведення акцентологічного аналізу, що виявляється в таких етапах: 1) систематизація й подання слів та їх форм з акцентними відмінностями, що наявні у львівському та московському виданнях Апостола; 2) встановлення (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у разі відхилення від зазначеного факту наголошення встановити причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбиває церковнослов'янську акцентну традицію або староукраїнський наголос.

Активні дієприкметники з акцентними відмінностями у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. виявлено такі:

Теперішній час:

1) *не видá* (Л., 17 зв., 24 зв.) — *не видá* (М., 17 зв., 24 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

2) *вѣдáште* (Л., 96) — *вѣдáште* (М., 96) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

3) *готовáште* (Л., 19 зв.) — *готовáште* (М., 19 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

4) *даá* (Л., 221) — *даá* (М., 221) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *избыточьсѣтвѣюште* (Л., 175 зв.) — *избыточьсѣтвѣюште* (М., 175 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

6) *извѣстуá* (Л., 135) — *извѣстуá* (М., 135) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7) *идуштеи* (Л., 17 зв.) — *идуштеи* (М., 17 зв.) — наз. мн. чол. р., повна форма;

8) *послушаюштимъ* (Л., 187 зв., 215 зв.) — *послушаюштимъ* (М., 187 зв., 215 зв.) — дав. мн. чол. р., повна форма;

9) *правѣшиту* (Л., 193) — *правѣшиту* (М., 193) — дав. одн. чол. р., коротка форма;

10) *противѣшитихъсѧ* (Л., 182 зв.) — *протѣвитихъсѧ* (М., 182 зв.) — род. мн. чол. р., повна форма.

Минулий час:

1) *видѣвъ* (Л.) — *видѣвъ* (М.):

1.1) *видѣвъ* (Л., 24 зв.) — *видѣвъ* (М., 24 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

1.2) *видѣвшє* (Л., 222 зв.) — *видѣвшє* (М., 222 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

2) *наоучѣвъ* (Л., 166) — *наоучѣвъ* (М., 166) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

3) *обѣтовавшаго* (Л., 222 зв.) — *обѣтовавшаго* (М., 222 зв.) — род. одн. чол. р., повна форма;

4) *ожѣвъ же* (Л., 66 зв.) — *ожѣвъ же* (М., 66 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *прєбѣвъ* (Л., 57) — *прєбѣвъ* (М., 57) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

6) *прєзорѣвши* (Л., 55) — *прєзорѣвши* (М., 55) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

7) *призвавъ / призванъ* (Л.) — *призвавъ / призванъ* (М.):

7.1) *призвавъ* (Л., 44) — *призвавъ* (М., 44) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7.2) *призваномъ* (Л., 85 зв.) — *призваномъ* (М., 85 зв.) — ор. одн. чол. р., коротка форма;

8) *продавъ / проданъ* (Л.) — *продавъ / проданъ* (М.):

8.1) *продавъ* (Л., 9 зв.) — *продавъ* (М., 9 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

8.2) *проданъ* (Л., 5 зв.) — *проданъ* (М., 5 зв.) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

9) *сѣбравъ / сѣбранъ* (Л.) — *сѣбравъ / сѣбранъ* (М.):

9.1) *сѣбравъ* (Л., 36) — *сѣбравъ* (М., 36) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

9.2) *сѣбранѣ* (Л., 37 зв.) — *сѣбранѣ* (М., 37 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

10) *сѣдѣвшєго* (Л., 117) — *сѣдѣвшєго* (М., 117) — род. одн. чол. р., повна форма;

11) *оугодѣвъ* (Л., 222) — *оугодѣвъ* (М., 222) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

12) *оусумнѣвъсѧ* (Л., 43) — *оусумнѣвъсѧ* (М., 43) — наз. одн. чол. р., коротка форма.

У досліджуваних пам'яток виявлено 10 форм теп. ч. та 16 форм мин. ч. активних дієприкметників з акцентними відмінностями (з ура-

хуванням різних словоформ однієї лексеми без повторів). Якщо дієприкметникова лексема вживається у формах як активного, так і пасивного стану, то аналіз акцентних розбіжностей ми подаємо разом, оскільки, переважно, і актив, і пасив дієприкметника мають ідентичну акцентуацію в межах формотвірної парадигми. Аналіз акцентуації дієприкметників тісно пов'язаний з акцентуацією дієслівної основи, від якої він походить, а також від формотворчого суфікса, що часто виступає акцентованим, або таким, що засвідчує акцентні розбіжності в обох виданнях Апостола. Для підтвердження факту староукраїнської акцентуації використовуємо будь-яку словоформу дієприкметника, оскільки, як і у прикметників, наголос цієї особливої форми дієслова є, в цілому, нерухомим у межах словозмінної парадигми.

Порівняно невелика частина дієприкметників з акцентними відмінностями утворена від презенсних основ за допомогою формантів *-ишт-* (*-ишт-*) та *-ишт-* (*-ишт-*): *даа*, *вѣдиште*, *готовиште*, *протиwиштихъса*, *правишту*, *избыточъствуюште*, *идуштеи*, *слушаюштимъ*.

Короткий активний дієприкметник теп. ч. у наз. одн. чол. р. *даа* (з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), утворений від атематичного дієслова *дати*, який у праслов'янській мові належав до рухомої а.п.: *d'ati, *dāmь, *dādy [2 V: 286; 14: 126 — 127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 — 151]. Давньоруські та староукраїнські пам'ятки також засвідчують флексійну або суфіксальну акцентуацію (хоч трапляються поодинокі випадки кореневого наголошення): *даюште* (ЧНЗ, 118 — двічі), *даюштаго* (ЧНЗ, 81), *даюштемой* (ЧНЗ, 119), *даюштию* (ЧНЗ, 134 зв.), *даа* Л. Сл., 201 зв.; К., 198), але: *даа* (Служ. Стр., 90, 248, 390). Отже, кінцева акцентуація аналізованої словоформи відображає справжню «живу» староукраїнську вимову.

Наступну групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів II дієвідміни на *-ити* за допомогою суфікса *-ишт-* (*-ишт-*), які умовно поділяємо на два типи: I тип акцентних відмінностей становлять *вѣдиште*, *готовиште*, *протиwиштихъса* з наголошеним формотворчим суфіксом у львівській пам'ятці та кореневим наголосом у московській та II тип — *правишту*, навпаки, з наголошеним коренем (Львів) та формотворчим суфіксом (Москва). Крім форми *протиwиштихъса*, для якої не встановлено праслов'янської акцентної парадигми, зазначені (див. вище) дієприкметники (як і основи інфінітива та презенса) у праслов'янській мові мали баритоновану а.п.: *v'ěsti, *v'ědēti, *v'ěmь [7: 90; 11: 150 — 151], *gotōviti, *gotōvītь [1: 72; 7: 235, 240; 11: 156], *pr'aviti, *pr'avītь [2 V: 237; 13: 318; 1: 75; 8: 133; 7: 237, 240; 11: 157], відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний кореневий наголос: *v'ědy [11: 150 — 151], наз. мн. *v'ědq̄tje; *gotōvę, наз. мн. *gotōvętje; *pr'avę, дав. одн. *pr'avętju.

Аналізовані дієприкметники з відмінностями I типу не зберігають первісної кореневої акцентуації, а в давньоруський період взагалі спо-

стерігається вагання наголосу — трапляються випадки як наосновного, так і флексійного наголошення, і тільки форми дієприкметника *противѡшитихъсѧ*, послідовно зберігають кореневу акцентуацію, яка відбита в московському виданні Апостола: *вѣдоушити* (ЧНЗ, 61, 92, 163 зв.), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоушю* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоушѣ* (ЧНЗ, 12 зв., 52, 71, 81, 85 зв., 87 зв. — двічі, 101 і т.д.), *вѣдоушѣ* (ЧНЗ, 123), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 128), *вѣдоушити* (ЧНЗ, 118), *вѣды* (ЧНЗ, 99 зв.), *вѣды* (ЧНЗ, 45), *вѣдѣ* (ЧНЗ, 80, 129 зв. — двічі); *противѡсѧ* (ЧНЗ, 105, 134 зв.), *противѡшимъсѧ* (ЧНЗ, 143 зв.), *противѡшитесѧ* (ЧНЗ, 68), *противѡшитисѧ* (ЧНЗ, 84), *противѡшитижесѧ* (ЧНЗ, 68, 105 зв.), *противѡшитимъжесѧ* (ЧНЗ, 84), *противѡшитагѧсѧ* (ЧНЗ, 139 зв.), *съ противѡшитимисѧ* (ЧНЗ, 93). У згаданих формах на українському ґрунті відбулося переміщення наголосу на формотворчий суфікс, очевидно, під впливом форм І ос. теп. часу. Такий наголос був характерним для багатьох активних дієприкметників теп. часу староукраїнської доби. Підтвердження цьому фактові ми знайшли в «Граматиці» М. Смотрицького та у виданнях Апостола XVII ст.: *чудѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74), *мерзѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *боѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *страшѡцагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.); *вѣдѡшѣ* (Л. Сл., 76 зв.; К., 73), *готовѡшѣ* (Л. Сл., 33; К., 30 зв.), *противѡшитихъсѧ* (Л. Сл., 162 зв., 159 зв.).

Досліджуючи наголос Службника 1604 р., І. Огієнко зазначає, що в ряді активних дієприкметників акцентованим виступає суфікс *-ашт-* (*-ашт-*): *помнѡшѣ*, *приносѡшѣ*, *любѡшѣтаа*, *хвалѡшѣтаа*, *ловѡшитихъ*, *любѡшитихъ*, *помнѡшитихъ*, *правѡшитихъ*, *слоужѡшитихъ*, *хвалѡшитихъ*, *любѡшитимъ*, *служѡшитимъ* [10: 15]. Таку ж думку обстоює й З. Веселовська, яка говорить, що в цих формах у досліджуваному нами періоді вживаються давні суфіксальні наголоси, які тепер змінені під впливом форм теперішнього часу: *любѡчий* (Рад., 26), *любѡчи* (Т. З., 104), *терпѡчий* (Зиз. Л., 74, Бер., 35), *родѡчий* (Бер., 29) [3: 117].

Помітно випадає з цього ряду дієприкметник з акцентними відмінностями II типу *правѡшту*, який у львівській пам'ятці зберігає первісну праслов'янську кореневу акцентуацію. У пізніших виданнях Апостола немає однастайності щодо наголошення цієї форми: в Апостолі М. Сльозки зафіксовано акцентований суфікс, а в київському виданні — корінь: *правѡшту* (Л. Сл., 174), *правѡшту* (К., 171 зв.). Таке ж вагання наголосу спостерігається у Стрятинському службнику: *правѡшитихъ* (Служ. стр., 325), *правѡшѣта* (Служ. стр., 167, 324, 328), *правѡшитихъ* (Служ. стр., 325).

Отже, суфіксальна акцентуація аналізованих словоформ з відмінностями I типу засвідчує природний староукраїнський наголос, що в подальшому в українській мові був замінений первісним кореневим у зв'язку з вирівнюванням акцентуації в межах цілого класу слів — дієприкметників. Кореневий наголос форми з відмінностями II типу, певно, відбиває варіативний «живий» наголос, який водночас, мабуть, відображає церковнослов'янську акцентну традицію.

Іншу групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів I дієвідміни на *-ти, -ати, -овати* за допомогою суфікса *-ушт-* (*-юшт-*), які ми також умовно поділяємо на два типи: I тип акцентних відмінностей становлять форми *избыточьсѣтвуютѣ* (коротка форма, наз. мн. чол. р. з наголосом на дієслівному суфіксі у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), *идуштеи* (повна форма, наз. одн. чол. р. з наголосом на формотворчому дієприкметниковому суфіксі у львівському виданні та флексійним — у московському) та II тип — *послушаюштимъ* (з кореневим наголосом у львівському Апостолі та наголосом на дієслівному суфіксі в московському).

Первісна акцентуація встановлюється лише для дієприкметника *идуштеи*, який у праслов'янській мові належав до окситонованої а.п.: *jъtì, *j'ъdetъ [2: IV 463-464; 14: 115; 5: 208; 1: 165; 8: 136; 11: 168]. Відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний суфіксальний наголос (для наз. одн. чол. р. — флексійний): *jъdŭ, наз. мн. *jъdŏtje. У староукраїнських пам'ятках, зокрема в «Граматиці» Смотрицького, дієприкметники цього типу послідовно наголошуються за таким правилом: якщо форму утворено від дієслова з основою на приголосний (тобто основа дієслова характеризується нульовим суфіксом, який, якщо мав би матеріальне вираження, на нашу думку, обов'язково був би наголошеним), то акцент припадає на дієприкметниковий суфікс; якщо від дієслова з основою на голосний, то дієприкметник має також суфіксальну акцентуацію, тільки наголошується суфікс формотвірної дієслівної основи: *оудивляющагѡ* (Гр. См., 74), *похвалющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *поношающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *презирающагѡ* (Гр. См., 74), *понужающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *желющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *повелѣвающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *зовущагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *тѣтзывающагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *нападающагѡ* (Гр. См., 74 зв.); винятки — *оуказующегѡ* (Гр. См., 74), *плачущегѡ* (Гр. См., 74), *радующагѡ* (Гр. См., 74 зв.), які вжиті з первісним кореневим наголосом. Крім того, суфіксальна акцентуація дієприкметників з акцентними відмінностями I типу підтверджується українськими виданнями Апостола XVII ст.: *избыточьсѣтвуютѣ* (Л. Сл., 155 зв.; К., 151 зв.), *идуштеи* (Л. Сл., 37; К., 34 зв.).

Інше, кореневе, наголошення має дієприкметник з акцентними відмінностями II типу *послушаюштимъ*, який продовжує давньоруську акцентну традицію: *послушаша*, *послоушаша* (ЧНЗ, 42 зв., 92 зв.), *послушала* (ЧНЗ, 36 зв.), *послоушавшимъ* (ЧНЗ, 134 зв.). Однак українські видання Апостола XVII ст. відображають подвійний наголос — в Апостолі М. Сльозки властивий більшості тогочасних дієприкметників суфіксальний наголос, а в київському стародруці — кореневий: *послушаюштимъ* (Л. Сл., 167, 195 зв.) і *послушашаюштимъ* (К., 164, 192 зв.).

Отже, староукраїнська акцентуація для більшості аналізованих словоформ є суфіксальною (з наголосом на дієслівному суфіксі осно-

ви, а якщо дієприкметник утворений від дієслова на приголосний — на формотворчому дієприкметниковому суфіксі), хоч трапляються випадки й кореневого наголошення, яке відбиває, очевидно, давньоруську традицію. Причому останній тип наголосу можна вважати й «живим» староукраїнським, що відображає староукраїнську вимову, тільки перевага йому надавалася в південно-східних говорах, а суфіксальний наголос більше властивий південно-західним говорах.

Ряд дієприкметників з акцентними відмінностями утворено від дієслів з суфіксом основи **-ѣ**, **-а**, **-и** за допомогою формотворчого афікса **-в-** або **-вш-**: *видѣвъ*, *наоучивъ*, *обѣтовавшаго*, *оживъ же*, *пробывъ*, *презоривши*, *призлавъ*, *продавъ*, *сбравъ*, *сѣдѣвшего*, *оугодивъ*, *оусумнѣвъса*. Тут же подаємо аналіз форми теп. часу *видѣ*, а також форми пасиву мин. ч. *призваномъ*, *продана*, *сбрани*, що співвідносні з відповідними активними дієприкметниками мин. ч.

Дієприкметник *видѣвъ* двічі вжито в досліджуваних пам'ятках у формі мин. часу (короткий у наз. одн. і мн. чол. р.) з суфіксальним наголосом у львівському виданні та кореневим наголосом — у московському; один раз у формі теп. часу (короткий у наз. одн. чол. р.) з наголосом на флексії у львівському виданні та кореневим наголосом у московському. Аналізована лексема у праслов'янській мові належала до баритонованої а.п.: *v'iděti, *v'idīť [2: IV 14, 170, 534; 2 V: 253; 14: 108, 113; 1: 153; 9: 46; 8: 133; 7: 90, 232; 11: 163], відповідно похідні дієприкметники також характеризувалися кореневим наголосом: *v'idę; *v'idjъ, наз. мн. *v'idjъše, пізніші форми, що виникли під впливом інфінітива, — *v'iděvъ, наз. мн. *v'iděvъše. Послідовно первісна праслов'янська акцентуація простежується в московському виданні Апостола, у давньоруській пам'ятці — Чудівському Новому Завіті, щоправда, з деякими ваганнями вбік суфіксального або флексійного наголосу: *видѣ* (ЧНЗ, 29 зв., 62 зв., 64, 67, 130 зв., 147 зв.), *видѣ* (ЧНЗ, 20 зв., 46), *видѣи* (ЧНЗ, 44 зв.), *видѣшите* (ЧНЗ, 60 зв., 80, 117 зв., 156 зв.), *видѣшите* (ЧНЗ, 18, 30 зв., 159), *видѣшите* (ЧНЗ, 8), *видѣшита* (ЧНЗ, 9 зв.), *видѣштию* (ЧНЗ, 70 зв.), *видѣштии* (ЧНЗ, 46 зв. — двічі), *видѣштии* (ЧНЗ, 32 зв.), *видѣвъ* (ЧНЗ, 62 зв., 68, 70, 128), *видѣв* (ЧНЗ, 93), *видѣвши* (ЧНЗ, 26, 64 зв., 122 зв.), *видѣвшіе* (ЧНЗ, 52, 68, 70, 74 зв.). В українських виданнях Апостола з цього приводу немає однастайності: у пам'ятці, виданій М. Сльозкою у Львові, відбито той самий наголос, що й в Апостолі І. Федорова: *видѣвъ* (Л. Сл., 7), *видѣвшіе* (Л., 202), *не видѣ* (Л., 37 зв.), а в київському виданні — кореневий наголос: *видѣвъ* (К., 4 зв.), *видѣвъ* (К., 199 зв.), *не видѣ* (К., 34). З наведеного матеріалу бачимо, що в давньоруській мові для аналізованої лексеми та її словоформ була притаманна потрійна акцентуація (зі значною перевагою кореневого наголосу); у подальшому на ґрунті строросійської мови відбулося вирівнювання наголосу на корені в межах дієприкметникових словоформ, які за походженням є баритонованими. В українській мові досліджуваного періоду спостерігається вагання між первісною кореневою і новою суфіксальною акцентуацією, причому перший акцентний тип був характерний для південно-східних

говорів, а другий — для південно-західних. Очевидно, кореневий наголос свідчить про церковнослов'янську акцентну традицію, яка була характерна для живого російського мовлення та збережена сучасною російською літературною мовою.

Окремої уваги заслуговує акцентуація форми короткого активно-го дієприкметника теп. ч. у наз. одн. чол. р. з кінцевим наголосом у львівському виданні: *не видѧ*. Такий тип наголошення був властивий багатьом двоскладовим словоформам зазначеного типу в староукраїнських пам'ятках: *не видѧ́* (Л., 17 зв., 24 зв.), *стоѧ́* (Служ. Стр., 99, 246), *просѧ́* (Служ. Стр., 189), *носѧ́* (Служ. Стр., 172) тощо. Якщо форма мала три або більше склади, наголошувався суфікс формотвірної дієслівної основи: *даруѧ* (Служ. Стр., 63, 82), *дѣйствиѧ* (Служ. Стр., 264), *прѣвенствуѧ* (Служ. Стр., 56), *показуѧ* (Служ. Стр., 85, 88, 187, 374) і т.д.

У решті активних дієприкметників мин. часу спостерігаємо певні закономірності в акцентних відмінностях, відповідно до яких і подаємо їх аналіз.

Акцентні відмінності I типу представляють дієприкметники з суфіксальним наголосом у львівському виданні та префіксальним — у московському: *наоучивѣ*, *призвавѣ* (*призваномѣ*), *сѣбравѣ* (*сѣбрани*), *оугодивѣ*, які вжито в короткій формі наз. одн. чол. р., крім пасивних дієприкметників мин. ч.: *призваномѣ* — короткий в ор. одн. чол. р. та *сѣбрани* — короткий у наз. мн. чол. р. Зазначені форми походять від дієслів на *-iti, *-ati, для яких можна встановити праслов'янську акцентуацію. При реконструкції первісного наголосу ми керуємося правилом Станга — Дибо — Скляренка, згідно з яким «у праслов'янській мові префіксальним дієсловам, на відміну від префіксальних імен, не був властивий нерухомий наголос на префіксі: префіксальні дієслова в усіх формах (крім баритонованих форм з рухомою а.п.) мали такий самий наголос (кореневий, суфіксальний, флексійний), як і відповідні безпрефіксні дієслова» [14: 110; 4: 10; 11: 317 — 318]. Це ж правило використовуємо й при реконструкції акцентуації дієприкметникових форм з акцентними відмінностями III — IV типів (для форм II типу не встановлено праслов'янської акцентуації інфінітива та презенса).

Дієслово **ūciti*, **ūcītъ* у праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109, 113; 5: 259; 1: 129; 8: 139; 11: 162]; похідний дієприкметник характеризувався початковим наголосом у наз. одн. чол. р. — **ūcь*, **pāūcь*, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — **ūcivъ*, *pāūcivъ*. У давньоруській та староукраїнській мовах форми дієприкметників теп. і мин. ч. активу й пасиву також мають наголос на дієслівному суфіксі: *наоучивъше* (ЧНЗ, 68 зв.). Послідовно відображають суфіксальну акцентуацію й українські видання Апостола XVII ст.: *наоучивѣ* (Л. Сл., 146 зв.; К., 144).

Рухома а.п. у праслов'янській мові була властива й дієслову **zъvati*, *zovetъ* [14: 109; 5: 204, 212, 213, 236; 1: 168; 9: 53; 8: 139; 11: 176],

а для похідних дієприкметників був характерний початковий наголос: *zъvavъ, *zъvāpъ [5: 213], *grīzъvavъ, *grīzъvāpъ. У давньоруській мові наголос перемістився на суфікс, що послідовно в аналізованій лексемі відображено в Чудівському Новому Завіті (крім короткого дієприкметника у формі зн. одн. жін. р.): *призв́авъ* (ЧНЗ, 161 зв.), *призв́авъи* (ЧНЗ, 83 зв.), *призв́авшаго* (ЧНЗ, 84, 84 зв., 138 зв.), *призв́авше* (60 зв., 62 — двічі), *призваноу* (ЧНЗ, 76). В українських пам'ятках ці форми відзначаються суфіксальною акцентуацією: *призв́авъ* (Л. Сл., 24; К., 21 зв.), *призв́аномъ* (Л. Сл., 65 зв.; К., 62 зв.).

До рухомої а.п. у праслов'янській мові належало також дієслово *bьrati, *beretъ [2: IV 366; 5: 204, 236; 1: 168; 8: 139], а похідні дієприкметники отримували початкову акцентуацію: *bьravъ, *bьrāpъ [11: 170], *sьbьravъ, *sьbьrāpъ. У давньоруській пам'ятці та в українських виданнях Апостола первісне початкове наголошення аналізованих слів не збереглося: у зв'язку із занепадом кореневого редукованого в слабкій позиції наголос у безпрефіксних формах перемістився на суфіксальний *-a-*, згодом це сталося і в префіксальних формах (під впливом безпрефіксних): *собр́авше* (ЧНЗ, 68 зв., 69 зв., 72), *собр́авшимъсѧ* (ЧНЗ, 33 зв., 110), *собр́анымъ* (ЧНЗ, 73), але *собрани* (ЧНЗ, 66 зв.), *собраны* (ЧНЗ, 157 зв.); *сзбра́въ* (Л. Сл., 17; К., 15 зв.), *сзбрани* (Л. Сл., 17 зв.; К., 16).

Також до рухомої а.п. у праслов'янській мові належало дієслово *goditi, *goditъ [1: 90; 8: 139; 11: 160], похідний дієприкметник у наз. одн. чол. р. мав початковий наголос, як і його префіксальне утворення — *gòd'jъ, *ùgod'jъ, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — *godìvъ, *ùgodìvъ, пор.: *оугодити* (ЧНЗ, 103), *угодівши* (ЧНЗ, 19), *оугодівши* (ЧНЗ, 133). Суфіксальну акцентуацію засвідчує і староукраїнська мова, у пам'ятках якої активний дієприкметник мин. ч. зберігає акцентуацію формотвірної інфінітивної основи: інф. — *оугодити* (Бер., 264), дієприкметники — *оугодівъ* (Л. Сл., 202; К., 199 зв.).

Отже, дієприкметникові форми з акцентними відмінностями I типу у двох випадках із чотирьох втратили праслов'янську акцентуацію, змінивши її з початкової на суфіксальну.

Отриманий на ґрунті староукраїнської мови суфіксальний наголос засвідчений різними тогочасними пам'ятками, що дає підстави вважати, що саме такий тип акцентуації відображав природну українську вимову XVI — XVII ст.; префіксальний акцент, зафіксований у московському виданні Апостола, є свідченням староросійської традиції перенесення наголосу на прийменники та префікси, що, можливо, відбиває староросійську церковну акцентну вимову.

Дієприкметники з акцентними відмінностями II типу (суфіксальний наголос у львівській пам'ятці та кореневий — у московській) виявлено такі: *обѣтовавшаго* (повний у род. одн. чол. р.), *презоривши* (короткий у наз. одн. жін. р.), *сѣдѣавшего* (повний у род. одн. чол. р.).

Форма *обѣтовавшаго*, як і спільнокореневі іменник та аорист, що теж виступають із наголошенням *-a*, у староукраїнських пам'ятках по-

слідовно зберігають суфіксальний наголос не тільки в межах окремих словозмінних парадигм, а навіть у парадигмі словотвірній. До того ж, суфіксальну акцентуацію дієприкметників мин. ч. підтверджують інші староукраїнські пам'ятки: *обѣтованное* (Служ. Стр., 537), *обѣтовавшаго* (Л. Сл., 201 зв., К., 198 зв.).

Суфіксальну акцентуацію дієприкметника *презоривши* відбивають як давньоруські, так і староукраїнські пам'ятки: *презоріви* (ЧНЗ, 80, 99 зв., 139 зв.), *презорівымъ* (ЧНЗ, 82 зв.), *презорівыи* (ЧНЗ, 26); *презорівъ* (Бер., 179), *презорівши* (Л. Сл., 36 зв.; К., 33 зв.).

Приблизно така ж картина спостерігається й у випадку з акцентуацією форми *сѣдѣвшего*. Щоправда, у Чудівському Новому Завіті з суфіксальним наголосом трапляються лише іменники віддієслівного походження: *по дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), *дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), *дѣланью* (ЧНЗ, 128 зв.), але якщо взяти до уваги, що похідні іменники такого словотвірного типу (як і дієприкметники, утворені від тих же інфінітивних основ) мають однакову акцентуацію, то з великою ймовірністю можна припустити, що і в давньоруській, і в староукраїнській мовах активні форми мин. ч. також мали наголос на суфіксі. Крім того, українські видання Апостола аналізовану словоформу засвідчують з акцентуацією на цій же морфемі: *сѣдѣвшего* (Л. Сл., 98 зв.; К., 96).

Отже, як і для більшості інших дієприкметників, форми з акцентними відмінностями II типу в староукраїнській мові засвідчують суфіксальний наголос, який відображає «живу» тогочасну вимову львів'ян. Цікавою ознакою українського наголосу, на думку І. Огієнка, є те, що дієслівні форми на *-ова-*, *-а-*, *-и-* мають постійний наголос на цих суфіксах [10: 14 – 15].

До дієприкметників з акцентними відмінностями III типу з кореневим наголосом у львівському Апостолі та префіксальним — у московському належать такі: *оживъ же*, *пребывъ* (двічі), *продавъ*.

Дієслово *ž'iti, *živetъ праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109; 5: 204, 234, 237; 1: 166; 8: 139; 11: 170], відповідно похідний активний дієприкметник мин. ч. також мав первісний початковий наголос: *živъ, *oživъ. Безпрефіксна форма у давньоруській мові характеризується початковою акцентуацією: *живши* (ЧНЗ, 27), а префіксальні утворення мають префіксальний наголос: *поживъ*, *оживъ*, *изживъ* [5: 215]. В українській мові наголос у префіксальних утвореннях дієприкметника перемістився на корінь, що сталося під впливом безпрефіксних форм. З кореневим акцентом зазначену словоформу засвідчено в українських виданнях Апостола: *оживъ же* (Л. Сл., 47; К., 44 зв.). У російській пам'ятці префіксальна акцентуація відбиває церковнослов'янську вимову.

Атематичні дієслова *b'ytі, *jěsmъ [2: V 286; 14: 128; 5: 234, 236; 8: 139; 11: 150-151], *d'ati, *dâmъ [2 V: 286; 14: 126-127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 – 151] у праслов'янській мові мали рухому а.п. Безпрефіксні дієприкметники *bûvъ, *dâvъ, *dâpъ [11: 152], як і похідні від них, характеризувалися початковою акцентуацією: *přebuvъ, *přodavъ, *přodapъ.

На відміну від попереднього дієслова, зазначені форми не зберігають первісний префіксальний акцент у давньоруській мові: *прєбѣѡша* (ЧНЗ, 92), *прєбѣѡше* (ЧНЗ, 73); *проданѣ* (ЧНЗ, 102 зв.), *проданоѡ* (ЧНЗ, 61), хоча наголошення на префіксі було можливим не тільки в староросійській, а й в давньоросійській мові [5: 215-216, 12: 10 – 11; 10: 29 – 31]. Відповідно з кореневим наголосом подані ці дієприкметники і в українських виданнях Апостола XVII ст.: *прєбѣѡѡ* (Л. Сл. 77 зв.; К., 75), *продавѡ* (Л. Сл., 32; К., 29 зв.). Безпрефіксні дієприкметники від дієслова *быти* у староукраїнських пам'ятках зафіксовані з кореневою акцентуацією: *бѣѡѡи*, *бѣѡѡиѡ* (Гр. См., 49 зв.), *бѣѡѡи* (Гр. Зиз., 85).

Отже, аналізовані префіксальні дієприкметники, утворені від дієслівних форм з нульовим суфіксом основи, об'єктивно відбивають реальний староукраїнський наголос.

Окремо аналізуємо коротку форму пасив. дієприкметника мин. ч. у наз. одн. жін. р. *продана* з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській. Наголос на закінченні в українському виданні Апостола — це збереження праслов'янського акцентування коротких форм одн. жін. р. (псл. **dāna*, **prodāna*), численні приклади чого знаходимо в Чудівському Новому Завіті, зокрема й аналізовану лексему: *предана* (ЧНЗ, 7 зв., 32 зв.), а також у багатьох староросійських пам'ятках: *отдана* (Улож., 24 зв., Вед. 1703, 20), *предана* (Бурц., 44), *продана* (Улож., 224 зв.). У староукраїнській мові відповідні пасивні короткі дієприкметники жін. р. одн. отримали кореневий наголос, що сталося під впливом форм чол. та сер. р. (псл. **dānъ*, **dāno*), а тому в тогочасних українських пам'ятках характеризуються кореневим наголосом: *отдано* (Бер. В., 66; Гал., 151), *подано* (Бар., 22 зв.), *подано* (Кл. Остр., 209; Зиз. С., 198; К. Тр., 125), *предано* (Бар., 36 зв.), що свідчить про вирівнювання наголосу в межах словозмінної парадигми та поступовою уніфікацією для всього зазначеного класу слів.

Акцентні відмінності IV типу представлені одним дієприкметником з постфіксальним наголосом у львівському виданні та суфіксальним — у московському: *оусумнѣѡѡсѡ*.

Такий тип акцентуації не був властивим ані давньоруській, ані староукраїнській мові. В інших українських пам'ятках ми не знаходимо жодного прикладу дієслівної форми з акцентованим постфіксом *-сѡ*, зокрема й у виданнях Апостола XVII ст.: *оусумнѣѡѡюсѡ* (Бер., 274), *сумноѡсѡ* (Бер., 274), *оусумнѣѡѡсѡ* (Л. Сл., 24 зв.; К., 21 зв.). Очевидно, слід визнати таку акцентуацію суто помилковою (варто очікувати в цій формі суфіксального наголосу на *-ѣ*), постановка акцентного знака у львівській пам'ятці 1564 р. зумовлена механічною стратегією; тогочасну акцентну традицію відображає московське видання.

Наведений аналіз акцентних відмінностей активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола дозволяє зробити такі висновки.

Більшість аналізованих словоформ з акцентними відмінностями, зафіксованими у львівському виданні, відображають староукраїнський

«живий» наголос. Це означає, що видавці орієнтувалися на прямофонетичну стратегію постановки акцентних знаків, сутність якої полягає в тому, що позначення наголосу відбиває реальну вимову.

В окремих випадках постановка знака наголосу у львівському тексті Апостола зумовлена нормоорієнтованою стратегією, тобто реальний наголос міг відрізнятись від позначеного, що було зумовлено тогочасною церковнослов'янською акцентною традицією.

Значно рідше трапляються випадки акцентних відмінностей, коли постановка знака наголосу у львівській пам'ятці зумовлена механічною стратегією, тобто є помилковою або відбиває «чужий» (південнослов'янський чи староросійський) наголос.

Для значної кількості досліджуваних форм встановлено первісну акцентуацію, яка здебільшого була втрачена староукраїнськими дієприкметниками. Лише колишні баритоновані форми послідовно зберігають праслов'янський наголос.

У частині слів спостерігається тенденція вирівнювання наголосу за кореневою морфемою, що має послідовне відбиття в сучасній українській літературній мові; інша частина вирізняється не менш яскравою ознакою: переважають староукраїнські активні дієприкметники з суфіксальною акцентуацією, що, певно, є відбиттям тогочасної реальної вимови.

Усе вищевикладене свідчить про системну роботу друкарів над наголосом як над однією з найважливіших ознак стародрукованих книжок. А зміна акценту в абсолютно ідентичних за змістом текстах об'єктивно відображає справжній стан тогочасної вимови, а не помилку чи друкарську похибку. Вагання наголосу (подвійна, іноді навіть потрійна акцентуація) може свідчити про активні процеси в системі наголошення тих чи тих форм як певний шлях еволюціонування акцентного субрівня обох мов, а акцентні розбіжності переконливо доводять суттєві відмінності та певну автономність староукраїнської та староросійської систем наголошення слів.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (ПАМ'ЯТКИ, СЛОВНИКИ, ГРАМАТИКИ)

- Адельфотес. Граматика. — Львів, 1591 (стародрук).
Бар. — Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. — К., 1674 (стародрук).
Бер. — Берында П. Лексікон славеноросскій, и имен тлькованіе. — К., 1627 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 272 с.
Бер. В. — Беринда П. Різдваїні вірші, 1616 // Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 55–70.
Бурц. — Бурцов В. Евангелие учительное. — М., 1639 (стародрук).
Вед. — Вѣдомости времени Петра Великого. — Спб., 1703. — 103 с.
Гал. — Гаялтовскій І. Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).
Гр. Зиз. — Зізаний Л. Граматіка словенска. — Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1980 (стародрук, факсим. вид.) — 235 с.
Гр. См. — Смотровскій М. Граматіки славенскія правилное синтагма. — Євє, 1619 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид.).
Зиз. Л. Зізаний Л. Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зізанія: Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В.В. Німчука. — К., 1964 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 246 с.

- Зиз. С. Зизаний С. Казанье св. Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 1–245.
К. — Апостол. — К., 1630 (стародрук).
Кл. Остр. — Незвісний твір Клирика Острозького. — Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. V. — С. 201–229.
К. Тр. — Транквилион-Ставровецкий К. Перло многощнное. — Чернігів, 1646 (стародрук).
Л. — Апостол. — Львів, 1574 (стародрук).
Л. Сл. — Апостол. — Львів, 1639 (стародрук).
М. — Апостол. — М., 1564 (стародрук).
Рад. — Радивилівський А. Огородок Марії богородици. — К., 1676 (стародрук).
Служ Стр. — Службеник. — Стратин, 1604 (стародрук).
Т. З. — Земка Т. // Отроковський В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст. — Пг., 1921. — С. 81–119.
Улож. — Уложеніє царя Алексея Михайловича. — М., 1649 (стародрук).
ЧНЗ — Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1937. — 102 с.

СКРОЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ

- а. п. — акцентна парадигма
відм. — відмінок
дав. — давальний відмінок
др. — давньоруська мова
жін. р. — жіночий рід
зв. — зворотний бік аркуша
зн. — знахідний відмінок
інф. — інфінітив
мин. ч. — минулий час
мн. — множина
наз. — називний відмінок
одн. — однина
ор. — орудний відмінок
ос. — особа
род. — родовий відмінок
сер. р. — середній рід
теп. ч. — теперішній час
чол. р. — чоловічий рід

1. Булатова Р.В. Старосербская глагольная акцентуация. — М.: Наука, 1975. — С. 84. — 281 с.
2. Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 тт. — К.: Наук. думка, 1975–1983.
3. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.). — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. — 163 с.
4. Дыбо В.А. О реконструкции ударения в праславянском глаголе // Вопр. слав. языкознания. — М., 1962. — Вып. 6. — С. 3–27.
5. Дыбо В.А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. — М.: Наука, 1981. — 272 с.
7. Дыбо В.А., Замятина Г.И., Николаев С.Л. Основы славянской акцентологии. — М.: Наука, 1990. — 366 с.
8. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. — М.: Наука, 1985. — 428 с.
9. Колесов В.В. Ударение в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — С. 23–76 (Тр. Отд. древнерус. лит. Ин-та рус. лит. АН СССР. — Т. 31).
10. Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василя Великого. — Жовква, 1926. — Т. II. Вип. 1–2. — С. 1–29.

11. Складенко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К.: Укр. книга, 1998. — 342 с.
12. Стенсланд Л. Русская акцентография: Правила и тенденции в употреблении надстрочных знаков в русских рукописях, преимущественно XV и XVI веков. — Лунд, 1997. — 104 с. (Slavica Lundensia, 17).
13. Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache. — Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl., 1962. — 296 S.
14. Stang Ch. S. Slavonic accentuation. — Oslo ect.: Universitets-forl., 1965. — P. 73–194 p.

Sergiy Ponomarenko (Mykolajiv)

ACCENTUAL VARIANCES IN ACTIVE PARTICIPLES OF THE PRESENT AND PAST TENSES OF THE LVIV EDITION OF APOSTOL DATED 1574 COMPARED WITH THE MOSCOW EDITION DATED 1564

The article covers accentual variances in active participles of the present and past tenses, it specifies stress tendencies of the analyzed allologs of the Lviv edition of Apostol via application of the data gathered from other sources dated 14-17AD, dictionaries, and other editions of Apostol dated 17 AD, except for the Russian one; it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: active participles of the present tense, active participles of the past tense, strong and weak forms, emphasis, accentuation, accentual paradigm.

Ви не забули передплатити журнал “Українська мова” на 2012 рік?

На стор. 172 “Каталогу видань України 2012 рік”
(є у кожному поштовому відділенні)
ви знайдете
необхідні для передплати відомості

Індекс	Назва видання	Періодичність виходу на рік	Вартість передплати грн		
			3 міс.	6 міс.	12 міс.
23920	Українська мова (укр. англ.) ВАК видання для науковців, викладачів, студентів	4	26.43	52.86	105.72